

**DOKUMENTACJA
GEOGRAFICZNA**

Komitet Redakcyjny

Krzysztof Blżejczyk (redaktor)
Bronisław Górz Andrzej
Kowalczyk Teresa Kozłowska-
Szczęsna Roman Soja Alojzy Woś
Barbara Jaworska (sekretarz)

Wydawca
IG i PZ PAN

Adres redakcji
00-818 Warszawa,
ul. Twarda 51/55
tel.(48-022) 69 78 851
fax (48-022) 620 62 21

PL - ISSN 0012-5032
ISBN 83-87954-73-X

**POLSKA AKADEMIA NAUK INSTYTUT GEOGRAFII i PRZESTRZENNEGO
ZAGOSPODAROWANIA im. Stanisława Leszczyckiego**

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA nr 33

**IDEE I PRAKTYCZNY UNIWERSALIZM
GEOGRAFII GEOGRAFIA SPOŁECZNO-
EKONOMICZNA DYDAKTYKA**

Redakcja

**Tomasz Komornicki
Zbigniew Podgórski**

WARSZAWA 2006

Zjawisko depopulacji w azjatyckiej części Rosji

Tomasz Wites

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Wprowadzenie

Syberia i rosyjski Daleki Wschód to obecnie największy pod względem powierzchni (12 765 900 km²) obszar na świecie, gdzie zachodzą procesy depopulacyjne, które rozpoczęły się po rozpadzie ZSRR. Na tym terenie nie są prowadzone działania wojenne. Wyludnianie tego regionu oznacza szybsze od średniej krajowej zmniejszanie się liczby ludności. Zaludnienie badanego obszaru zmniejszyło się w okresie 1991-2001 o 1 393 200 osób. Proces ten przebiega w różnym tempie w poszczególnych jednostkach administracyjnych.

Wskazanie miejsca człowieka w przestrzeni, naturze i społeczeństwie azjatyckiej części Rosji wymaga odniesienia do czasów ZSRR, gdzie system komunistyczny wykształcił specyficzny typ osobowości *homo sovieticus*. Demograficzne skutki zderzenia *homo sovieticus* z rzeczywistością transformacji ustrojowej obserwowane są w postaci wyludniania. Tempo i rozmiary zmniejszania się zaludnienia azjatyckiej części Rosji pozwalają wnioskować, iż mamy do czynienia z największym jak dotąd na świecie zjawiskiem powiększania się obszarów anekumenu. Prezentowane spojrzenie nie jest przedstawieniem całości problematyki, dotyka jej zaledwie w kilku płaszczyznach.

Sytuacja demograficzna w okresie ZSRR

Współcześnie obserwowane procesy depopulacyjne są wynikiem niewłaściwej polityki demograficznej w okresie poprzedzającym rozpad ZSRR. Polityka ta doprowadziła do stworzenia warunków, w których proces wyludniania mógł się rozpocząć. Rozwój demograficzny w okresie ZSRR na badanym obszarze polegał na nienaturalnym zwiększaniu zaludnienia. Głównym błędem ówczesnej polityki demograficznej, później umożliwiającej rozpoczęcie wyludniania, było wprowadzenie stałego osadnictwa na północy regionu.

V.A. Anučin (1972) w *Teoretycznych podstawach geografii* przedstawił koncepcję miejsca człowieka w środowisku i społeczeństwie radzieckim. Środowisko geograficzne według autora stanowi złożony system przyrodniczych i społecznych warunków, jednak to nie środowisko jest przyczyną rozwoju społecznego, lecz odwrotnie - jedynym celowo działającym czynnikiem zmian jakościowych w rozwoju przyrody jest społeczeństwo.

Industrializacja, będąca główną ideą radzieckiej gospodarki, wymagała sprowadzenia do azjatyckiej części Rosji zasobów siły roboczej. Znaczne zwiększenie zaludnienia strefy Północy traktowane było w czasach ZSRR jako wyraz umiejętności ujarznienia przyrody oraz zdolności dostosowania się człowieka do skrajnych warunków środowiskowych. W czasach GULAG-u, darmowa siła robocza była dostarczana do regionu w nieograniczonym zakresie. Poważne błędy w polityce demograficznej na badanym obszarze nastąpiły w latach 50. XX wieku, kiedy po masowych amnestiach z obozów pracy okazało się, że zasoby pracownicze na tych obszarach są niewystarczające. W celu ograniczenia deficytu siły roboczej można było zwiększyć udział pracy zmechanizowanej kosztem fizycznej, co wiązałoby się z ograniczeniem konieczności dalszych przesiedleń (Semenov, PetroY 2001). Działania te przyczyniłyby się do funkcjonowania osadnictwa sezonowego,

z jedynie niewielką grupą ludzi mieszkających tam stale. Postanowiono jednak kontynuować koncepcję, w której zagospodarowanie wiązało się ze sprowadzaniem kolejnych grup osób.

Zaludnienie Syberii i Dalekiego Wschodu osiągnęło bardzo duże rozmiary. W 1989 r w azjatyckiej części Rosji żyło 32 101 000 osób, podczas gdy w 1939 r. mieszkało tam 16 674 000 osób. Prowadzona polityka demograficzna w czasach ZSRR doprowadziła -w przekonaniu wielu naukowców - do przeludnienia Syberii i Dalekiego Wschodu. Według G.A. Agranata (1992) w azjatyckiej części Rosji pojawiła się nowa kategoria osób określanych jako „zbędni ludzie” (ros. *izbytočnoe naselenie*). W przekonaniu autora na początku lat 90. XX wieku zbędna ludność stanowiła od 20 do 40% zaludnienia poszczególnych jednostek.

Skutki zbyt dużego zaludnienia tych ziem były różnie definiowane przez wielu naukowców. J.N. Golubčikov (1999) wskazał, iż konsekwencje uruchomienia procesów depopulacyjnych na tym obszarze mogą okazać się zgubne z ekonomicznego i geopolitycznego punktu widzenia. Natomiast G. Luzin i A. Korčok (1999) uważali, iż obserwowany na Syberii i Dalekim Wschodzie kryzys demograficzny sprzyja uzdrowieniu regionu, pozbawiając go elementów nieefektywnych w gospodarce rynkowej.

Wybrane metody prezentacji procesów depopulacyjnych

W badaniach ludnościowych odrębność metody geograficznej w porównaniu z metodami socjologicznymi i ekonomicznymi polega w głównej mierze na dokładnym umiejscowieniu danych. Mapa, będąca tradycyjnym narzędziem badań geograficznych, odgrywa kluczowe znaczenie w prezentacji przebiegu wyludniania.

Do prezentacji zmian zaludnienia wybrano metodę kartogramu diagramicznego, umieszczając w każdej jednostce przestrzennej figurę geometryczną – diagram o odpowiedniej wielkości, zgodnej z mianownikiem prezentowanego wskaźnika. Kartogramy diagramiczne odczytujemy na dwóch poziomach. Barwa wypełnienia diagramów dostarcza informacji, czy dana jednostka odznacza się wzrostem czy ubytkiem zaludnienia. Wielkość diagramów informuje o liczbie ludności w 2001 roku w każdym polu odniesienia.

Analiza zmian liczby ludności stanowi wstępny etap w badaniach przestrzennych obszarów objętych procesami depopulacyjnymi. Wydaje się, iż wykorzystanie wskaźników zmian i zmienności zmian we wstępnym etapie badań dotyczących wyludniania jest nie tylko uzasadnione, lecz również niezbędne. Owe wskaźniki po raz pierwszy zostały wykorzystane przez A. Geddesa (1954) przy badaniach zmian ludnościowych w USA. Stosowane były również w pracach dotyczących wyludniania przez badaczy szwedzkich.

W celu ukazania wielkości zmian zaludnienia na badanym obszarze w okresie 1991- 2001 wyliczono dla wszystkich jednostek administracyjnych wskaźnik zmian według wzoru;

$$I = \frac{L_n}{L_0} \times C$$

gdzie:

L_n	-	ludność po upływie n lat lub okresów,
L_0	-	ludność na początku badanego okresu,
C	-	stała 100.

W przypadku gdy wartość wskaźnika wynosi 100, oznacza to brak zmian zaludnienia w badanym okresie. Wartości powyżej 100 oznaczają zmiany prowadzące do wzrostu, a poniżej 100 do zmniejszenia zaludnienia. Zmiany w przedziałach od 100 do 104,99 oraz od 95 do 99,99 uznajemy za małe. W grupie tej znalazło się pięć, spośród sześciu jednostek administracyjnych, które zwiększyły zaludnienie. Przyjęły one wartości wskaźnika od 100,63 w Agińsko-Buriackim Okręgu Autonomicznym do 104,35 w Jamalsko-Nienieckim Okręgu Autonomicznym. Również niewielkie zmiany zaludnienia dotyczą dziewięciu jednostek,

które odznaczają się nieznacznym wyludnieniem. Przyjęły one wartości od 99,38 w obwodzie tiumeńskim do 95,43 w Kraju Krasnojarskim.

Zmiany wskaźnika w przedziałach: od 105 do 109,99 oraz od 90 do 94,99 uznajemy za średnie. W grupie tej znajdują się Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny, który najbardziej zwiększył liczbę ludności oraz pięć jednostek wyludniających się. Przyjęły one wartości wskaźnika od 94,81 w obwodzie kemerowskim do 91,54 w Kraju Chabarowskim. Pozostałych dziewięć jednostek dalekowschodnich odznacza się dużymi zmianami, wskaźnik przyjmuje wartości poniżej 90. Wyróżniają się Czukocki Okręg Autonomiczny i obwód magadański, które w największym stopniu zmieniły liczbę ludności.

Możliwe jest natomiast obliczenie odchylenia rzeczywistego przebiegu krzywej od średniej. Wówczas otrzymamy współczynnik, który A. Geddes nazwał wskaźnikiem zmienności zmian.

$$V = \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |L_i - \bar{L}|}{\bar{L}} \times C$$

gdzie:
 n – liczba badanych podokresów,
 L_i – rzeczywiste zaludnienie w badanym podokresie,
 \bar{L} – hipotetyczne zaludnienie w badanym podokresie przy założeniu równomiernego tempa zmian,
 \bar{L} – średnie zaludnienie w badanym okresie,
 C – stała równa 100.

Fakt, iż rozpatrywany okres nie jest stosunkowo długi, nie uniemożliwia wyliczenia owego wskaźnika, należy jednak mieć świadomość, że uzyskiwane wartości muszą być mniejsze, niż w przypadku badań dla okresów dłuższych (Kosiński 1967). Az dziewięć jednostek cechuje się wartością wskaźnika zmian w przedziale od 0,03 do 0,29. Najmniejsze wartości przyjmuje on w obwodzie czytyjskim (0,03), i Republice Altaju (0,05) oraz obwodzie tomskim (0,06). W grupie tej znajdują się zarówno dwie jednostki wyludniające się, jak i jedna, w której doszło w rozpatrywanym okresie do wzrostu zaludnienia. Obszary odznaczające się małą fluktuacją zmian zamieszkałe są przez stosunkowo dużą grupę ludności, na przykład obwód czytyjski liczył 1 157 600 osób w 2001 roku. Spośród wszystkich jednostek, w których doszło do wzrostu zaludnienia w okresie 1991-2001, nigdzie wartość wskaźnika nie przekracza 1. Oznacza to, iż jednostki te odznaczają się spokojem demograficznym.

Zdecydowanie większą zmiennością zmian (od 2 do 3,99) w latach 1991-2001 odznaczają się tylko dwa okręgi autonomiczne: Ewenkijski i Tajmyrski oraz obwód kameczacki i Koriacki Okręg Autonomiczny. Dochodziło tam do znacznego zmniejszenia zaludnienia i duża fluktuacja zmian dotyczy dużego zaawansowania procesów depopulacyjnych. Wartości wskaźnika zmienności zmian w dwóch jednostkach w zdecydowany sposób odbiegają od pozostałych. W obwodzie magadańskim wysoka zmienność zmian (9,00) towarzyszy pogłębianiu się wyludnienia, natomiast sąsiadujący na północy Czukocki Okręg Autonomiczny odznacza się jeszcze większym tempem (13,45).

Miejsce człowieka w przestrzeni Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu podlegało częstym modyfikacjom. Duża mobilność przestrzenna charakteryzuje zwłaszcza tych, którzy urodzili się w innych częściach kraju, następnie przybyli do azjatyckiej części Rosji, a po rozpadzie Związku Radzieckiego ponownie zmieniają miejsce zamieszkania (Wein 1999).

Podsumowanie

Typ osobowości ukształtowanej w systemie komunistycznym - *homo sovieticus* - uległ zderzeniu z transformacją ustrojową. Skutki owego zderzenia w płaszczyźnie demograficznej obserwowane są w postaci procesów depopulacyjnych przebiegających w zróżnicowany sposób na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie. Wskaźniki zmian i zmienności zmian we wstępnym etapie badań wyludnienia dostarczają informacji o złożoności procesu. Wyludnianie azjatyckiej części Rosji w dalszym ciągu będzie kształtować zmieniający się obraz człowieka w przestrzeni, naturze i społeczeństwie.

Literatura

- Anucin V.A., 1972, *Teoreticheskie osnovy geografii*, Moskwa.
 Agranat G.A., 1992, *Yozmoinosti i rearnosti osvoenia Severa: globaUnye uroki*, Moskwa.
 Geddes A., 1954, *Variability in change of population in the United States and Canada*, Geographical Review, 1, 88-100.
 Golubcikov J.N., 1999, *Sever w geostrategii Rossii*, Izvestia Akademii Nauk Seria Geograficeskaa, 4, Moskwa, 7-13.
 Kosiński L., 1967, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa.
 Luzin G., Korcok A., 1999, *O regulirovanii migracionnyh processoy na severe Rossii*, Sever i rynek: formirovanie ekonomiceskogo porSdka, 1, 56-61.
 Semeno Y. S.P., Petrov A.N., 2001, *Demograficeskij krizis v rajonah rossijskogo Severa: istoki i geografia*, Izvestia Rosijskogo Geograficeskogo Obscestva, 133, 3, Moskwa, 34-39.
 Wein N., 1999, *Bevölkerungsbewegungen im asiatischen Rufland. Migrationsströme in Sibirien und im Femen O sten nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion*, Osteuropa, 49, 9, 908-923.